

ابهام زدایی از اقتصاد اسلامی

دکتر حسن سبحانی
(استاد دانشگاه تهران)

زمستان ۱۴۰۰

سبحانی، حسن، ۱۳۳۲-

ابهام‌زدایی از اقتصاد اسلامی / حسن سبحانی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۰؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۴۰۰.

۲۹۲ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۵۹۹: اقتصاد؛ ۴۲) (سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت): ۲۴۹۷: اقتصاد اسلامی؛ ۷)

ISBN: 978-600-298-386-2

بها: ۵۸۴۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
نمایه.

۱. اسلام و اقتصاد. ۲. Islam -- Economic aspects. الف. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت). ب. The Center for Studying and Compling University Books in Humanitics (SAMT). ج. عنوان. Institute for Research and Development in the Humanities.

۲۹۷/۴۸۳۳

BP۲۳۰/۲

۸۶۷۶۱۵۳

شماره کتابشناسی ملی

ابهام‌زدایی از اقتصاد اسلامی

مؤلف: دکتر حسن سبحانی (استاد دانشگاه تهران)

ناشران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)،

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: زمستان ۱۴۰۰

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۵۸۴۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۳۰۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۵-۶۶۴۰۲۶۰۰

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش، نمایشگاه و فروشگاه: تهران، رویه‌روی دانشگاه تهران، حدفاصل خیابان‌های فخر رازی و دانشگاه، مجتمع تجاری-اداری پارسا، واحدهای ۲۰۱ و ۷ و ۸، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تلفن: ۰۲۵-۶۶۴۰۸۱۴۵-۶۶۴۰۸۱۲۰

۶۶۴۱۷۸۵۷ (فروشگاه)، نمابر: ۰۲۵-۶۶۴۰۵۶۷۸

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

پیام پژوهش

نیاز گسترده دانشگاه‌ها به منابع و متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاد می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود و افزون بر ارتقای کیفی و کمی منابع درسی از دوباره‌کاری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)؛ پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه هشتادو هشتمین کار مشترک خود را با انتشار کتاب «ابهام‌زدایی از اقتصاد اسلامی» به جامعه علمی کشور عرضه می‌کنند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با پیشنهادهای اصلاحی خود، ما را در جهت ارتقای این کتاب و تألیف دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

کتاب حاضر که رهاورد تجارب آموزشی و پژوهشی مؤلف آن در طی بیش از سه دهه گذشته است، به‌عنوان اثری مبنایی برای دانشجویان رشته اقتصاد و بانکداری اسلامی در مقاطع کارشناسی و تحصیلات تکمیلی، به‌ویژه دکتری تألیف شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی سایر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

سازمان «سمت»

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

فهرست مطالب

مقدمه ۱

فصل اول: اقتصاد اسلامی و سیاست

مقدمه ۵
۱-۱. آیا منظور از اقتصاد اسلامی اقتصاد مسلمانان است؟ ۶
۱-۲. آیا اقتصاد اسلامی همان اقتصاد صدر اسلام است که در بیش از ۱۴۰۰ سال قبل مطرح بوده است؟ ۹
۱-۳. آیا اقتصاد اسلامی، اقتصاد رژیم‌های سیاسی اسلامی است و مطرح شدنش در روزگار ما متأثر از تأسیس این رژیم‌هاست؟ ۱۳
۱-۴. آیا اقتصاد کشورهای اسلامی، از مصادیق «اقتصاد اسلامی» است؟ ۱۷
۱-۵. آیا «اقتصاد اسلامی» جایگزین کارآمدتری برای اقتصاد مرسوم در دنیای پیشرفته امروز خواهد بود؟ ۲۲
جمع‌بندی مطالب فصل اول ۲۸
پی‌نوشت‌ها ۲۹

فصل دوم: اقتصاد اسلامی و منتخبی از پرسش‌های رایج

مقدمه ۳۷
۲-۱. آیا اقتصاد اسلام همان مالیه یا بانکداری اسلامی است؟ ۳۸
۲-۲. آیا اقتصاد اسلامی، اقتصادی دولتی است؟ ۴۱
۲-۳. آیا اقتصاد اسلامی به معنای غیراسلامی بودن سایر اقتصادهاست؟ ۴۷
۲-۴. آیا اقتصاد اسلامی در دانشگاه‌ها و مؤسسات پژوهشی معتبر جهان مطرح است؟ ۵۱
۲-۵. آیا اقتصاددانان مسلمانی که به اقتصاد اسلامی نمی‌پردازند اقتصاددان اسلامی نیستند؟ ۵۸
۲-۶. آیا جایگاه پژوهش و آموزش اقتصاد اسلامی فقط در حوزه‌های علمیه است؟ ۶۱
۲-۷. اگر مباحث اقتصادی در ادیان هم مطرح است، چرا اقتصاد مسیحی و اقتصاد یهودی به وجود نیامده است؟ ۶۵
جمع‌بندی مطالب فصل دوم ۷۱

بی‌نوشت‌ها ۷۳

فصل سوم: امکان‌پذیری اقتصاد اسلامی

مقدمه ۸۳
۱-۳. آیا واقعیتی به نام اقتصاد اسلامی وجود دارد؟ ۸۳
۲-۳. آیا فضای اقتصادی صدر اسلام، قابلیت و ظرفیت کاربردی شدن در دنیای معاصر را دارد؟ ۸۸
۳-۳. اقتصاد اسلامی معادل کدام‌یک از دروس رشته اقتصاد است؟ اقتصاد خرد؟ اقتصاد کلان؟ و یا ۹۲
۴-۳. با توجه به جهان‌شمول بودن علم اقتصاد چه جایی برای مطرح شدن اقتصاد اسلامی وجود دارد؟ ۹۹
جمع‌بندی مطالب فصل سوم ۱۰۴
بی‌نوشت ۱۰۵

فصل چهارم: اقتصاد اسلامی و علم اقتصاد

مقدمه ۱۱۱
۱-۴. آیا اقتصاد اسلامی به‌منزله نقد علم اقتصاد یا همان اقتصاد متعارف است؟ ۱۱۲
۲-۴. آیا اقتصاد اسلامی در زمره اقتصاد هترودکس و از شاخه‌های آن محسوب می‌شود؟ ۱۱۷
۳-۴. آیا اقتصاد اسلامی را می‌توان صرفاً به‌عنوان بخشی از تحقیقات، در مجموعه مطالعات اقتصادی قلمداد نمود؟ ۱۲۰
۴-۴. آیا اقتصاد اسلامی علم اقتصاد را نادیده می‌گیرد؟ یا آن را می‌پذیرد و به عاملیت به آن متعهد است؟ ۱۲۳
۵-۴. آیا اقتصاد اسلامی، پارادایمی جدید در قبال علم اقتصاد و مدعی جایگزین شدن آن است؟ ۱۳۱
جمع‌بندی مطالب فصل چهارم ۱۳۵
بی‌نوشت‌ها ۱۳۶

فصل پنجم: اقتصاد اسلامی و نظریه‌پردازی

مقدمه ۱۴۳
۱-۵. آیا می‌توان برای اقتصاد اسلامی نظریه‌پردازی کرد؟ ۱۴۴
۲-۵. آیا نظریه‌های اقتصاد اسلامی کاربردی هم هستند؟ ۱۴۷
۳-۵. آیا نظریه‌های اقتصاد اسلامی امکان آزمون تجربی را دارند؟ ۱۵۲
۴-۵. آیا امکان مدل‌سازی برای نظریه‌های اقتصاد اسلامی وجود دارد؟ ۱۵۵
۵-۵. آیا نظریه‌های اقتصاد اسلامی ابطال‌پذیر است؟ ۱۵۸
۶-۵. آیا قابلیت و امکان ابطال‌پذیری نظریه‌های اقتصاد اسلامی به صحت باورهای اسلامی آسیب وارد نمی‌کند؟ ۱۶۲
۷-۵. آیا نظریه‌های اقتصاد اسلامی جهان‌شمول می‌باشند؟ ۱۶۶
۸-۵. آیا جهان‌شمول نبودن نظریه‌های اقتصاد اسلامی با جامعیت اسلام منافعات ندارد؟ ۱۷۱
جمع‌بندی مطالب فصل پنجم ۱۷۵
بی‌نوشت‌ها ۱۷۶

فصل ششم: معرفت و روش در اقتصاد اسلامی

مقدمه	۱۸۱
۱-۶. آیا «انسان اقتصادی» می‌تواند انسان موردنظر اقتصاد اسلامی باشد	۱۸۲
۲-۶. چرا ادعای عاری از ارزش بودن «رفتارهای اقتصادی» مورد چالش اقتصاد اسلامی است؟	۱۸۶
۳-۶. چرا در بین محققان اقتصاد اسلامی، رویکرد واحدی به آن وجود ندارد؟	۱۹۱
۴-۶. با توجه به تلقی‌های متفاوت از اقتصاد اسلامی، به کدام یک از آنها باید ابتناء نمود؟	۱۹۸
۵-۶. اقتصاد اسلامی، اقتصادی اثباتی و یا اقتصادی هنجاری است؟	۲۰۴
۶-۶. موضوع و روش بررسی‌ها در اقتصاد اسلامی چیست؟	۲۰۷
جمع‌بندی مطالب فصل ششم	۲۱۲
پی‌نوشت‌ها	۲۱۳

فصل هفتم: پارادایم اقتصاد اسلامی

مقدمه	۲۱۹
۱-۷. آیا غرض از اقتصاد اسلامی، احکام اقتصادی اسلام است؟	۲۲۰
۲-۷. آیا غرض از اقتصاد اسلامی، بررسی اقتصادی مفاهیم اسلامی است؟	۲۲۴
۳-۷. آیا اقتصاد اسلامی، اسلامیزه کردن علم اقتصاد متعارف است؟	۲۲۸
۴-۷. آیا اقتصاد اسلامی یک مکتب اقتصادی است؟	۲۳۲
۵-۷. آیا غرض از اقتصاد اسلامی سیستم اقتصادی اسلام است؟	۲۳۵
۶-۷. آیا غرض از «اقتصاد اسلامی» «علم اقتصاد اسلامی» است؟	۲۴۰
۷-۷. آیا می‌توان به پارادایم اقتصاد اسلامی قائل بود؟	۲۴۴
جمع‌بندی مطالب فصل هفتم	۲۵۰
پی‌نوشت‌ها	۲۵۱

فصل هشتم: اقتصاد اسلامی و نسبت آن با سایر سیستم‌های اقتصادی

مقدمه	۲۵۷
۱-۸. آیا سیستم اقتصادی اسلام همان سیستم اقتصادی سرمایه‌داری نیست؟	۲۵۸
۲-۸. آیا سیستم اقتصادی اسلام همان سیستم اقتصادی سوسیالیستی نیست؟	۲۶۲
۳-۸. آیا سیستم اقتصادی اسلام ترکیبی از سیستم‌های سرمایه‌داری و سوسیالیستی است؟	۲۶۶
جمع‌بندی مطالب فصل هشتم	۲۷۲
پی‌نوشت‌ها	۲۷۳

منابع و مأخذ	۲۷۷
نمایه اصطلاحات	۲۸۱

مقدمه

در این سال‌ها که پس از بیش از ۳۵ سال تدریس در دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران به چگونگی‌های گذار این دوره طولانی می‌نگرم و قاعدتاً شاهد و یادآور پدیده‌های متنوع و گوناگون و گه‌گاه همراه با تعارض و اختلاف فراوان در آن می‌گردم، دو نکته بیش از نکات دیگر ذهنم را به خویش می‌خواند و ماندگاری خود را در مرور خاطره‌هایم مطرح میکند.

نکته اول آن است که همچون دیگر معلمان اقتصاد، تدریس من در دانشکده اقتصاد از دروس خرد و کلان و به‌طور مشخص تدریس اقتصاد کار و نیروی انسانی آغاز شد که اقتصاد خرد (۲) و اقتصاد کلان (۲) پیش‌نیاز آن برای انتخاب درس توسط دانشجویان بود و من آن‌قدر در تدریس این موضوعات اشتغال یافته‌ام که کتاب تألیفی «اقتصاد کار و نیروی انسانی» ام برنده جایزه تشویقی کتاب سال ۱۳۷۰ شد و کتاب «تحلیل اقتصادی» که مطالب آن را در تدریس اقتصاد خرد ۲ ارائه می‌کردم و آن را از انگلیسی ترجمه نموده بودم، چاپ هفتم خود را هم در انتشارات دانشگاه تهران تجربه نمود، البته در این میان، ترجمه کتاب «تئوری و مسائل اقتصاد خرد» که اثر دومینیک سالواتوره است و من آن را در سال‌های اولیه جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، به هنگام تحصیل در مقطع کارشناسی ارشد اقتصاد در مدرسه تربیت مدرس (که بعدها به دانشگاه تغییر نام داد، ترجمه نموده بودم پدیده پرجاذبه دیگری است که تاکنون به چاپ چهل و چهارم رسیده و گستره کاربرد آن به‌نحوی بوده است که بسیاری از اقتصاددانان جوان و حتی میان‌سال فعلی کشور که در داخل و خارج به فعالیت‌های علمی اشتغال دارند در کنار کثیری از فارغ‌التحصیلان اقتصاد که در بخش‌های خصوصی و عمومی شاغل هستند اقتصاد خرد را از این کتاب و یا از این کتاب و سایر کتب اقتصاد خرد همچون تحلیل اقتصادی فراگرفته‌اند.

نکته دوم به تبعات و پژوهش‌ها و هم‌زمان تدریس طولانی مدت بیش از سی سال دروس اقتصاد اسلامی برمی‌گردد که هرچند در سال‌های جوانی پایه‌پای دروس مطروحه در نکته اول موضوعیت داشتند، لیکن از آن دروس، یعنی «اقتصاد خرد»، «اقتصاد کلان» و «اقتصاد کار و نیروی انسانی» استمرار بسیار بیشتری داشته‌اند و درحالی‌که من به تدریج تدریس «نظام‌های اقتصادی»، «تاریخ عقاید اقتصادی» و «توسعه اقتصادی» را همراه با «اقتصاد ایران» جایگزین آنها می‌نمودم، لیکن آموزش و پژوهش دروس مرتبط با اقتصاد و بانکداری اسلامی را بی‌وقفه ادامه دادم، به نحوی که در دهه اخیر با توجه به تعدد و تنوع آن‌ها، عمده وقت و ایام هفتگی‌ام به امور آنها اختصاص یافته است. واقعیتی که به‌طور تکوینی اولویت‌های دوران میان‌سالی فعالیت‌های علمی من در اقتصاد را سازمان‌دهی نموده‌اند. به همین دلیل هم هست که تنوع و تعدد کتاب‌های اقتصادی منتشرشده‌ام در به‌ویژه دهه اخیر را عمدتاً موضوعاتی در اقتصاد اسلامی تشکیل داده است. اکنون «گستره اقتصاد اسلامی» و «اسلام و اقتصاد» به چاپ سوم رسیده‌اند و «اقتصاد اسلامی به مثابه یک سیستم» چاپ دوم خود را تجربه می‌کند.

با توجه به دو نکته مطروحه، قاعدتاً باید من از جمله افرادی محسوب شوم که می‌تواند درباره جریانات آموزشی و پژوهشی اقتصاد در محیط‌های دانشگاهی کشور و به تبع آن چگونگی‌های فهم و ادراک ضرورت‌های اقتصادی در آنها و همچنین دستگاه‌های اجرایی کشور نظر یا نظراتی را ابراز نمایند، به‌ویژه که دوازده سال از عمر خدمتی من در دانشگاه (۱۳۷۵-۱۳۸۷)، هم‌زمان به نمایندگی مجلس شورای اسلامی و حضور در کمیسیون برنامه و بودجه و محاسبات مجلس و در سال‌هایی از آن تصدی ریاست کمیسیون‌های برنامه و بودجه، تلفیق بودجه و تلفیق برنامه گذشته و امکان شناخت چگونگی‌ها و چرایی‌های اقتصاد ایران را تا حدود زیادی برای من فراهم آورده است.

مبتنی بر این حقایق، باید صادقانه و درعین حال غمگنانه بگویم که آموزش و پژوهش و حتی کاربرد اقتصاد در دستگاه‌های اجرایی کشور از یک عدم تعادل وسیع، عمیق و غیراصولی به لحاظ بهره‌مندی از بایسته‌های ضروری برخوردار است، به این معنی که رویکرد آن به موضوعات مطروحه در نکته اول به نسبت نکته دوم در لااقل ۳۵ سال اخیر، آنقدر عمومیت یافته و همراه با اشتیاقی انفعالی شده است که حتی تصور قابلیت انطباق مجدد آن با هنجارها و ارزش‌های جامعه ایران را دور از دسترس ساخته است. اینکه در رقم زده شدن چنین وضعیتی

کدامین عوامل در کار بوده و هستند مسئله قابل ادراک و دارای تبیین علیّی دیگری است، اما واقعیت همان است که بیان شد.

به نظر می‌رسد در فراهم آمدن عدم تعادل‌هایی که به کاستی در آموزش و پژوهش و کاربردی شدن اقتصاد اسلامی منجر شده است، حداقل عوامل پنج‌گانه ذیل دخالت داشته‌اند.

۱. مخالفان به‌کارگیری دین در اقتصاد؛

۲. مخالفان پرداختن به‌غیر از اقتصاد ارتدکسی؛

۳. موافقان فاقد روش پژوهش و آموزش در اقتصاد اسلامی؛

۴. مقامات اجرایی گم‌شده در کلاف معضلات روزمره؛

۵. علمای دینی متصور به‌کفایت فقه معاملات.

برآیند کارکردهای این عوامل موجب شده است که مجموعه‌ای از ابهامات، پرسش‌ها، کنجکاوی‌ها، انکارها و تمجیدها و قابلیت‌سنجی‌ها در خصوص اقتصاد اسلامی شکل بگیرد و به‌عنوان موانع جدیدی در کنار مشکلات اجتناب‌ناپذیر دوران رشد و نضج یک معرفت دینی، یعنی اقتصاد مقیّد به اسلام، خودنمایی کند. موانعی که چون بعضاً با پاسخ‌های سیستمی و روشمند مواجه نمی‌شدند، به‌تدریج برای خویش‌حقانیتی را کسب کردند و به‌صورتی درآمدند که گویا چندان مشخص نیست که اقتصاد اسلامی «ممکن» و از وجوه و ابعاد تعریف شده قابل دفاعی برخوردار است. متأسفانه چنین وضعیتی با واقعیاتی از اقتصاد همواره در جنگ و تحریم دوران جمهوری اسلامی ایران هم مقارن شد و موجبات بی‌مهری‌های غیر منصفانه در خصوص معارف عدالت‌جوی اقتصاد اسلامی را تشدید نمود.

«ابهام‌زدایی از اقتصاد اسلامی» محصول لزوم پاسخگویی به آن پرسش‌های ابهام‌آور و القانات برخاسته از مناشی مختلفی است که مذکور افتاد. تصنیف این کتاب را از آن حیث ضروری دیده‌ام که آشنایی‌هایم با علم اقتصاد و اقتصاد اسلامی و اقتصاد ایران از یک‌طرف و در بیراهه گم‌شدن جوامع مسلمان در عین حال دچار فقر و عقب‌ماندگی روزگار ما از طرف دیگر، گشودن طریق دارای پشتوانه و واقع‌بینانه و عالمانه و در عین حال غیر منفعلانه‌ای را از هر فردی که عمری را در جستجوی توسعه عدالت محوری که زمینه‌ساز تأسیس جامعه متدین و فراهم‌آورنده امکان دین‌ورزی بایسته گذرانده است، مطالبه می‌نماید و من امیدوارم که به رسالتی که در این راستا به ایفای آن متعهد بوده و هستم عمل کرده باشم.

«ابهام‌زدایی از اقتصاد اسلامی» به مجموعه جامعی از ۴۵ پرسش اساسی پرداختند که طی هشت فصل طبقه‌بندی شده‌اند و ضمن پاسخ‌گویی تبیینی به سئوالات، پاسخ آنها را با پی‌نوشت‌های لازم مورد پشتیبانی قرار داده است، باشد تا با ابهام‌زدایی از مواردی که در خصوص اقتصاد اسلامی وجود دارد سرعت رشد و گسترش ادبیات این اقتصاد افزایش یابد و انشاء الله به شیوه‌ای مقتضی با عجزین شدن مجدد اخلاق و اقتصاد و به‌طور خاص اسلام و اقتصاد نه تنها از گستره و عمق مصایب فقر و نکبت از اجتماعات بشری کاسته شود که بر وسعت و سیطره رشد و فراوانی امکانات لازم برای زمینه‌سازی نائل شدن انسان به هدف اصلی از خلقت وی که همانا عبادت است، افزوده شود.

انتظار دارم سئوالات دیگر و توضیحات و تذکرات صاحبان گرانقدر اندیشه و تأمل در دین و اقتصاد را در رفع نواقص و ترمیم مشکلات و در نتیجه شفافیت وجوه و ابعاد موضوع مورد بررسی دریافت و آنها را در نوبت‌های بعدی چاپ این کتاب مورد استفاده قرار دهم.

حسن سبحانی

استاد دانشگاه تهران

بهار ۱۳۹۹ شمسی